

ПЕРЕДМОВА

Процес утворення та існування Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) спочатку відбувався в складних умовах розгортання і поразки національно-визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр., а потім тривав у радянській Україні, де одночасно розгорталася боротьба за зміцнення тоталітарної атеїстичної держави. Спроба утворення національної церкви, відродження Українського православ'я, загальне революційне піднесення великої кількості віруючих проходили одночасно з руйнуванням попередньої структури православної церкви в Україні. Після припинення діяльності Св. Синоду Російської православної церкви (РПЦ) центр керівництва церковним життям колишньої Російської імперії перемістився з Петрограду до Москви, яка стала одночасно осередком Московського патріархату й столицею РСФРР.

Таким чином, навесні 1917 р. православні в Україні були поставлені перед вибором: продовжувати підпорядковуватись єпископату Російської церкви, який наполягав на канонічній єдності з загальноросійським церковним центром, незважаючи на новий державний розподіл і проголошення російськими більшовиками Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, або підтримати гасла про утворення Української держави і автокефальної церкви на національних засадах.

Після приходу більшовиків в Україну справа ускладнилась тим, що проголошені ними гасла релігійної свободи, націоналізація церковного майна і загальна секуляризація суспільного життя виявилися одночасно катастрофічними для тих віруючих, які підтримували ідею приналежності до Російської церкви на чолі з Св. Патріархом Московським і всієї Росії Тихоном (Белавіним) («тихонівці») і почасти сприятливими на перших порах через політичні причини для прихильників автокефалії православної церкви в Україні («автокефалісти»). Почали активно діяти обновленські церковні угруповання.

Але в другій половині 1920-х рр. ситуація змінюється. Починається, з одного боку, загальний наступ на національне відродження в Україні з метою поступової ліквідації національних елементів і посилення радянзації суспільства. Таким чином, УАПЦ стає однією з найбільш небажаних складових суспільного життя, тим більше, що в її складі дійсно перебували ті, хто в свій час був активістом розбудови Української державності.

З іншого боку, в Росії процес реформування церковного життя, започаткований Помісним Собором 1917–1918 рр., також було згорнуто і після смерті Св. Патріарха Московського і всієї Росії Тихона (Белавіна) у 1925 р. здавало-

ся, що обновленське Вище Церковне Управління доведе справу ліквідації церкви разом із репресіями проти ієрархії, духовенства і вірних до логічного кінця — СРСР через ідеологічні міркування правлячої партії мусив стати безрелігійною (!) державою.

Але після 1927 р. внаслідок оприлюднення декларації місцєблюстителя Московського патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) Православна церква в Росії несподівано повернулася до життя. Натомість, одержавлення церкви вже радянського зразка стало причиною ліквідації УАПЦ в Україні, оскільки в цей політичний сценарій вона не вписувалась, принаймні в тому складі, в якому вона існувала з 1921 р.

У 1930 р. процес ліквідації УАПЦ було довершено внаслідок постанов І «надзвичайного» церковного собору в січні місяці, потім судовим вироком у справі «Спілки Визволення України» («СВУ»), в тому числі й проти діячів УАПЦ і, нарешті, в грудні 1930 р. утворення вже цілком лояльної до радянської влади структури — Української православної церкви на чолі з архієпископом Харківським Іваном Павловським. Період з 1930 по 1938 рік став часом фізичної ліквідації автокефальної церкви в Україні.

Ключовими моментами, з якими пов'язаний процес ліквідації УАПЦ, були реалізація основних положень радянського законодавства про релігію та церкву в УСРР, втілення в життя таємних інструкцій спеціальних відділів карних органів влади по керуванню церковними громадами різних конфесій і церков, і процес «СВУ», який пов'язаний з двома «надзвичайними» соборами УАПЦ (січень, грудень 1930 р.) і який став відправною точкою і підставою для формулювання обвинувачень у слідчих справах проти діячів УАПЦ впродовж 1930–1938 рр. в Києві та в інших регіонах України.

Під час другого відродження церкви з назвою «Українська Автокефальна Православна Церква» впродовж 1941–1943 рр. ситуація ускладнилася тим, що її структури діяли на окупованій території України і, в силу обставин, змушені були певною мірою співпрацювати з окупантами. Це стало головною причиною того, що в післявоєнний період інформацію про УАПЦ було остаточно усунуто з поля досліджень науковців. Ця тема опинилася під подвійною забороною — внаслідок дотичності до історії масових репресій 1930-х рр. та через обвинувачення УАПЦ в колабораціонізмі, незважаючи на те, що це були різні церковні структури. В радянській післявоєнній літературі були тільки нечислені публікації щодо УАПЦ, в яких весь зміст зводився до її таврування та звинувачення в ідеологічних провинах¹.

¹ Див наприклад: *Авузяк Б., Бичатін В.* Українська автокефалія на службі буржуазного націоналізму // *Питання атеїзму.* – К., 1975. – Вип. II. – С. 133–138; *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму. – К., 1976. – 383 с.; *Його ж.* Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. – К.: «Знання», 1977. – 46 с. та ін.

На хвилі зацікавлення церковною історією, яка існувала в СРСР і УРСР тільки як дозвана нищівна критика в атеїстичних виданнях, і одночасного бурхливого процесу відродження автокефальної церкви в Україні, на початку 1990-х рр. дослідники звернулися до цієї проблематики. В зв'язку з обранням предстоятеля УАПЦ Св. Патріарха Київського і всієї України Мстислава (Скрипника) у 1990 р. і третьої хвилі відродження УАПЦ, подальшого загострення протистояння у церковному середовищі, появою упродовж кількох років низки публікацій, виданих в українській діаспорі, виникла нагальна потреба з'ясувати події останніх років життя діячів УАПЦ та обставини їх загибелі.

У 1990-х рр. в Україні пройшли наукові конференції, вийшли друком статті і монографії, в яких з різних аспектів досліджувалося життя УАПЦ 1920–1930-х рр., вивчалися життєписи її діячів. Багато документів і матеріалів з цих тем на сьогодні вже опубліковані. Зокрема, матеріали I Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 1921 р. були підготовлені до видання Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України і надруковані у Львові в 1999 р.²

Деяку частину документальних свідчень про репресії стосовно діячів УАПЦ опубліковано у збірнику матеріалів українського християнського самвидаву «Мартирологія Українських Церков»³. Всі інші видання, які вийшли друком за кордоном України, в основному ґрунтуються на спогадах учасників подій⁴. Але у повному обсязі архівні документи про останні роки і навіть дні життя репресованих діячів УАПЦ поки що не були опубліковані.

Документи з архівних фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (*далі* — ГДА СБ України) вже частково залучені до наукового обігу у ході вивчення репресій в УСРР 1920–1930 рр., зокрема судового процесу у справі «СВУ». Були відкриті спецфонди архівів і бібліотек, де зберіга-

² Перший Всеукраїнський православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали. — К., Львів: «Жовква», 1999. — 560 с.

³ Мартирологія українських церков: В 4-х т. — Балтимор, Торонто: Укр. Вид-во «Смолооскип» ім. В. Симоненка, 1987. — Т. 1: Українська Православна Церква. — С. 137–150.

⁴ Див. наприклад: *Бурко Демид, протопресвітер*. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж., США: Вид-во Оселя Св. Ап. Андрія Первозванного, 1988. — 392 с.; *Явдась М.* Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. — Мюнхен-Інгольштадт: Вид-во Краєвої Ради У.А.П.Ц. у Федеральній Республіці Німеччині, 1956. — 228 с.; *Теодорович І.* Благодатність ієрархії УАПЦ. — Регенсбург, 1947. — 143 с.; *Потієнко В.* Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. — Новий Ульм, (Німеччина): Вид-во Вищого Церковного Управління Української Автокефальної Православної церкви, 1971. — 68 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. — Нью-Йорк, Бавнд Брук: Друкарня УПЦ в США, 1977. Репринт. вид. К., 1998 — Т. IV в 2-х кн. (XX ст.) та ін. публікації.

лись примірники стенографічного звіту процесу⁵, та опубліковані документи з цієї справи⁶, досліджено подальше розгортання переслідування діячів УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським⁷.

Але існує нагальна потреба подальшого наукового вивчення обставин діяльності цієї церкви у 1930–1938 рр., уточнення інформації щодо життєписів церковних діячів, активістів і дотичних до них осіб, організацій та установ цієї церкви в різних регіонах України. Важливим аспектом для розуміння загибелі УАПЦ є вивчення матеріалів, які пов'язані з діяльністю чекістів, зокрема з того відділу ДПУ, який безпосередньо займався питаннями по розгляду церковних питань. Документи з ГДА СБ України і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) дозволяють зрозуміти механіку дії відкритого і таємного застосування норм радянського законодавства щодо церкви, точніше кількох церковних напрямків, які називали себе православними.

⁵ Винувальний висновок у справі контрреволюційної організації «Спілка визволення України» (за винуваченням С. Єфремова, В. Чехівського, А. Ніковського та ін.) – Держтрест «Харполіграф». Друга друкарня ім. В. Блакитного. Харків, вул. Карла Лібкнехта, 13, 1930. – 229 с.

⁶ *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України» // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Матеріали наук. конф. Київ, 12 жовтня 1996 р. / Ред. А. Зінченко. – К.: Вид-во Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ., 1997. – С. 163–172; *Пристайко В. Шаповал Ю.* Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. – К.: «Інтел», 1995. – 448 с.

⁷ Див. наприклад *Білокінь С.* НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. – К., 1993. – С. 102–117; *Його ж.* Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. – К., 1992. – № 4. – С. 27–34. Або: Український Православний Календар. – Саут-Бавнд-Брук: Вид. Української Православної Церкви в США, 1993. – С. 107–113; *Його ж.* Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві // Пам'ятки України. – К., 1997. – № 3. – С. 66–73; *Його ж.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. К.: ДМП Полімед 1999. – 447 с. Див також праці Зінченка А. — *Зінченко А.* «Це влада не від Бога, а від дракона»: ДПУ–НКВС проти свободи совісті // Вітчизна. – К., 1991. – № 4. – С. 157–163; *Його ж.* Визволитись вірою. Життя і діяння митрополита УАПЦ Василя Липківського. – К.: «Дніпро», 1997. – С. 148–408; *Пащенко В.* Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.; *Пащенко В., Рибачук М.* Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // Український історичний журнал. – К., 1993. – № 2–3. – С. 48–57; *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. – К., Б.в., 1994. – 249 с.; *Його ж.* Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920–1930 рр. // Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. Матеріали міжнар. наук. конф. Київ, 28–30 вересня 1994 р. – К.: Вид-во Право, 1996. – С. 36–40 та ін.

Завдяки проведеним дослідженням архівних документів можна твердити, що провадилась наполеглива діяльність таємних відділів ДПУ в середовищі УАПЦ. Питання дослідження організації та реорганізації відділів карних органів, які займалися втіленням в життя Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, потребує спеціального дослідження.

Після загального піднесення автокефального руху, яке було викликано I-м Всеукраїнським Собором УАПЦ 1921 р., вже через 5 років активного впровадження українізації та соборноправности, станом на 1926 р. у внутрішньому середовищі УАПЦ давно вирували пристрасті далекі від церковних і справа лежала в площині стосунків між радянською владою та УАПЦ. Проблема була в тім, що з самого початку приходу більшовиків в Україну в лютому 1919 р. Всеукраїнська Православна Церковна Рада (далі — ВПЦР) ухвалила стати на ґрунт радянського закону про відокремлення Церкви від держави, а школи від Церкви і зареєструвалася як «Всеукраїнська Спілка Православних Парафій».

Але стосунки між владою і УАПЦ почали розвиватися зовсім не за тим сценарієм, який уявляло керівництво автокефальної церкви, сподіваючись, що декларації лояльності та подяки владі за «звільнення» церкви, нададуть можливість вільно розбудовувати церковне життя. Влада і церква вкладали різний зміст в Декрет про відокремлення церкви від держави. У 1927 р., коли радянське законодавство щодо церкви вже набуло остаточного оформлення і чіткого спрямування УАПЦ опинилася в повній залежності від наказів влади.

Влітку 1926 р. почалася криза в стосунках між владою та УАПЦ. Після заарештування усіх членів ВПЦР і опечатання приміщення на Володимирській, 24, де була її канцелярія, вперше можна говорити про відкриту конфронтацію між владою та УАПЦ. Після врегулювання кризи на Великих Покрівських зборах ВПЦР в жовтні 1926 р. і обрання нового складу ВПЦР починається новий період в житті УАПЦ. З'являється опозиція митрополиту Василю Липківському і тій частині вірних, яка йшла за ним.

Натомість, нове керівництво ВПЦР на чолі з єпископом Петром Ромодановим почало виконувати завдання по зміні курсу діяльності УАПЦ в справі демонстрації лояльності до влади. Нагородою за це стала реєстрація 10 грудня 1926 р. «Статуту Всеукраїнського об'єднання релігійних громад Української автокефальної православної церкви, яка скорочено зветься «УАПЦ». Після I Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. цю реєстрацію безуспішно намагалася здійснити попередня ВПЦР. Одночасно починається процес збирання компромату на митрополита Василя Липківського і відверте витискування його з усіх сфер діяльності. Цей процес завершився на II Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Як планувалося це зробити, видно у матеріалах Передсоборної наради у липні 1927 р.

Наприкінці 1920-х років починається інспірований більшовицькою державою масовий процес переходу від ідеологічної боротьби з релігією до ради-

кальніших заходів. Розгортаючи масовий безбожницький рух, до якого активно і примусово залучались робітники, селяни, школярі, студенти — всі верстви населення, партійне керівництво переходить до дій по ліквідації осередків «темноти і забобонів», на практиці — до фізичного знищення носіїв «шкідливої ідеології». Церква оголошується «осередком мракобісся та контрреволюції», що в умовах реалізації партійного гасла про «загострення класової боротьби при побудові соціалізму» мало певні «оргвисновки».

Розгортаються масові арешти діячів автокефальної церкви. У архівно-слідчих справах діячів УАПЦ — братів Володимира і Миколи Чехівських, Василя Липківського, Михайла Мороза, Харитона Гов'ядовського, о. Костянтина Бугвиненка містяться відомості не лише щодо обставин їх життя та діяльності доби Української революції, перших років в Радянській Україні, а також стосовно багатьох нез'ясованих фактів з біографій не тільки них самих, але й інших багатьох діячів Українського «розстріляного відродження»⁸.

До справи ліквідації УАПЦ спричинився також процес т. зв. «Спілки визволення України»⁹. Досі маловивченим питанням залишається зв'язок між подіями, які стосуються підготовки та проведення процесу «Спілки визволення України» і одночасної «самоліквідації» УАПЦ та відновлення її діяльності під назвою «Українська Православна Церква». Всі ці події 1930-го року пов'язані між собою, але до кінця не досліджені. Про це писав один з перших дослідників архівних документів у справі «СВУ» Ю. Шаповал¹⁰, посилаючись на розвідку Осипа Зінкевича¹¹. Він зазначав, що «сам «собор» (мається на увазі січневий «надзвичайний» собор 1930 р. — *І. П.*) був таким чином плановою акцією ДПУ УСРР, що мала засвідчити «крах» УАПЦ»¹².

Процес «СВУ» готувався заздалегідь: 24 жовтня 1929 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням доручило голові Раднаркому УСРР В. Чубарю «погодити в ЦК ВКП(б) питання про публікацію у справі «СВУ»¹³. У по-

⁸ Почасті огляд слідчих справ братів Володимира і Миколи Чеховських було здійснено в ст. *Преловська І.* Слідчі справи братів Чехівських як джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20) – С. 258–277.

⁹ Див. напр. *Болаболъченко А.* СВУ — суд над переконаннями. – К.: Вид-во УКСП «Кобза», 1994. – 114 с.; *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України» // Український церковно-визвольний рух... – С. 163–172.

¹⁰ *Пристойко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки...» – С. 62.

¹¹ *Зінкевич О.* Справа Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Спілки визволення України і її ліквідація у 1930 р. // Сучасність. – 1988. – № 7–8. – С. 219.

¹² *Пристойко В., Шаповал Ю.* Справа «Спілки...» – С. 62.

¹³ Там само. – С. 13.

відомленні, підписаному Головою ДПУ УСРР Всеволодом Балицьким, зазначалось, що «Спілка визволення України» об'єднувала, окрім колишніх учасників петлюрівського руху, діячів УАПЦ. Наприкінці 1929 р. в газетах з'явилися повідомлення про «викриття» підпільної самостійницької організації «СВУ», до діяльності якої ДПУ намагалось довести причетність УАПЦ, маючи на меті одночасну ліквідацію і кращих українських наукових, мистецьких, педагогічних і громадських сил і Української автокефальної православної церкви.

Було висунуто штучні звинувачення, якими були переповнені сторінки тогочасної преси — проти ВУАН («центр контрреволюційної організації»), Українського інституту мовознавства, Медичного відділення Академії Наук («осередок медичного терору» проти радянських вождів), а також професорів університетів, письменників, освітян, провідників кооперативного руху та ін.

Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким мав стати показовий процес «Спілки визволення України», вони обрали діячів, які найбільш повно уособлювали в собі епоху національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. і тому були небезпечними символами шойно знищеної Української Державності. УАПЦ судилося бути однією з перших національних церков та інституцій, які були ліквідовані в цій шовіністичній кампанії. Метою процесу була дискредитація самої ідеї самостійності, як державної так і церковної, а публічне каяття і «самовикриття» відомих українських діячів повинно було викликати розчарування і зневагу тих, хто продовжував в них вірити.

Судовий процес над «учасниками «СВУ» тривав 42 дні в Харкові (9 березня – 19 квітня 1930 р.), в приміщенні оперного театру¹⁴. За столом на тлі портрета В. І. Леніна — державні звинувачувачі — Михайлик, Ахматов, Якимшин, Биструков; громадські звинувачувачі — П. П. Любченко, акад. О. Н. Соколовський, голова суду — Приходько, голова Укркомнезаму — Одинець, старий арсеналець Коробенко, адвокати.

На лаві підсудних опинилися колишній голова партії соціалістів-федералістів член Президії ВУАН Сергій Єфремов, колишній міністр УНР Андрій Ніковський, науковці Черняхівський і професор-філолог Київського ІНО Всеволод Ганцов, колишній прем'єр-міністр Директорії УНР Володимир Чехів-

¹⁴ Першим, хто зацікавився цим процесом в радянські часи, був дисидент Гелій Снегірьов. У 1974 р. він довідався від рідного дядька Вадима Собка, брата матері письменника Наталії Собко, що покійна мати була колись причетна до діяльності української творчої молоді (СУМ). Він почав власне розслідування подій, які були пов'язані з процесом «СВУ». Для нього було боляче дізнатись про те, що Наталя Собко стала невольним співучасником звинувачення тих, кого засудили на процесі. Наслідком його пошуків стала книжка «Набої для розстрілу (ненько моя, ненько...) Лірико-публіцистична розвідка. — К.: Дніпро. — 1990.» — 167 с. (Романи й повісті, 1990 (11).

ський і його брат священник УАПЦ Микола Чехівський, письменниця, дворянка Людмила Старицька-Черняхівська, директор трудшколи № 1 ім. Т. Шевченка Володимир Дурдуківський — всього 45 осіб. З них 20 чоловік «походили з попівських родин», що повинно було значно погіршити вирок пролетарського суду для таких «соціально-непевних осіб».

Державним звинувачувачем на процесі виступав заступник Народного комісара юстиції, Генеральний прокурор УРСР Михайлик. Звинувачуваним діячам УАПЦ інкримінували утворення терористичних «п'ятірок» — автокефальної, шкільної, медичної, академічної та ін. і «створення периферійної мережі у Полтаві, Дніпропетровську, Одесі, Чернігові, Вінниці» і т.д., які начебто утворили з антирадянською метою поважні вчені люди, що, звичайно було чистісіньким абсурдом. Але незважаючи на це, численні повідомлення про це друкувалися і в газеті «Известия» від 22 квітня 1930 р. за № 111 (3958).

Щодо причетності цих діячів до уряду Симона Петлюри, Михайлик зазначав: «Культ Петлюри, знаменитого погромника, був необхідний для них, здатний підняти хвилю зоологічного націоналізму, як заклик до зв'язної ненависті, до погромів...». Саме з вбивством С. Петлюри в Парижі у 1926 р. гіпотетично пов'язувалося утворення т. зв. «СВУ». Підставою для цього стало розшукане чекістами повідомлення про те що після вбивства С. Петлюри в соборі Св. Софії в Києві під час панахиди по Іванові Франкові з нагоди 10-ліття від його смерті з хорів храму розкидали листівки з повідомленнями про це вбивство і таким чином богослужіння перетворилося на панахиду по вбитому у Парижі Симону Петлюрі і було кваліфіковане як політична акція.

Вирок у справі «СВУ» було оголошено 19 квітня 1930 р. Верховним Судом України. Спочатку 5 особам з 45 головним звинуваченим було виголошено присуд суду — розстріл, але потім вирок пом'якшили — до 10 років ув'язнення та позбавлення прав на 5 років. Інші отримали різні терміни ув'язнення. Але всі вони були приречені, незважаючи на те, що незабаром опинилися на свободі.

Діячі УАПЦ Володимир і Микола Чехівські уособлювали «розгалужену терористичну організацію» в середовищі автокефальної церкви і були ув'язнені ще влітку 1929 р. Володимир Чехівському, як Благовіснику УАПЦ, було інкриміновано використання «служителів УАПЦ й контрреволюційного куркульства» на «збірні пункти командного складу майбутнього повстання» — 10 років ув'язнення плюс 5 років позбавлення прав. Саме їх ув'язнення і засудження на гучному політичному процесі на той час і на подальші довгі роки наклало на всю УАПЦ тавро звинувачень в «буржуазному націоналізмі», «петлюрівщині», «церковному політиканстві» тощо. Саму УАПЦ власне було вже ліквідовано в січні 1930 р., але через живучість ідеї Української церкви потрібно було знищити ґрунт, на якому вона з'явилась, викликати у вірних зневагу і відразу до тих, хто був серед її ідейних натхненників.

Постать Володимира Чехівського більше привертала увагу істориків через свою належність до політичних партій до 1917 р., а також участь в діяльності українських урядів 1917–1919 рр., зокрема уряду Директорії УНР, де він був прем'єр-міністром та міністром іноземних справ. Це йому й було інкриміновано під час слідства у 1929 р., коли почалася підготовка до майбутнього процесу «СВУ» і були заарештовані потенційні дійові особи. Через повну заборону в радянський період вивчати діяльність УАПЦ, факти з його біографії, які відносяться до церковної діяльності, були практично невідомі. Тільки в діаспорі публікувалися деякі матеріали про діяльність В. Чехівського, але всі вони мали оглядовий характер або були публікацією його творів¹⁵.

Разом з початком вивчення політичної історії України з 1990-х рр., з'являються згадки про нього, але тільки в загальних оглядах діяльності українських урядів¹⁶. Про церковну діяльність В. Чехівського майже нічого не написано, окрім декількох праць, дотичних до документальних видань Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського¹⁷. Короткий біографічний нарис, але без згадки про церковну діяльність було опубліковано серед біографічних довідок діячів Української Центральної Ради¹⁸.

Миколу Чехівського на процесі «СВУ», напевно, вирішено було зробити такою постаттю в УАПЦ, яка мала на процесі демонструвати те, яким чином колишні петлюрівські вояки і офіцери «переховувалися під виглядом попів» і нібито користувалися толерантним ставленням держави до церкви, щоб

¹⁵ *Чехівський В.* За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. – Х.: Вид-во Церковної Ради 1-ої парафії Української Православної Церкви Миколаївського Собору, 1922 – 52 с. та ін.

¹⁶ Див. напр. *Андрусішин Б.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). – К.: «Либідь», 1997. – 176 с.; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К.: «Либідь», 1997. – 320 с.

¹⁷ *Преловська І.* Ідеї раннього християнства (I–IV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. в Києві) // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Вид-во Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1996. – Т. 1. – С. 321–342; *Її ж.* Відправа Благовісника // Розбудова держави. – К., 1996. – № 1(42). – С. 45–51; *Її ж.* Діяльність В. М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К.: Вид-во Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 1997. – Т. II. – С. 295–321; *Її ж.* ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ (1917–1921) // Український церковно-визвольний рух... – К.: Вид-во Комітету для відзначення 75-річчя УАПЦ, 1997. – С. 29–49.

¹⁸ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998.

приховати своє «темне минуле», коли вони воювали з більшовиками. З цією метою слідчу справу Миколи Чехівського за 1927 р., яку було закрито за відсутністю злочину, у 1929 р. було долучено до нової слідчої справи майбутнього процесу «СВУ». Докладні відомості з своєї біографії Микола Чехівський почав давати під час допитів. У протоколах допитів він відповідав на ті ж запитання, які були поставлені і Володимирі — про участь в панахиді по Іванові Франкові 1926 р., про знайомих у справах «таємної політичної організації». Під час допитів Микола відкидав усі обвинувачення проти свого брата Володимира, намагаючись оповідати про родинні та власне церковні зв'язки.

Після допитів, які тривали до кінця 1929 р. і на початку 1930 р., він був серед 45 осіб, які опинилися на лаві підсудних на процесі «СВУ» в Харкові у березні–квітні 1930 р. Довідку про закінчення життєвого шляху Миколая Чехівського уміщено серед коротких життєписів у документальному виданні «Мартирологія Українських Церков». Зазначено, що він на самому процесі був засуджений до трьох років ув'язнення, які відбував у Ярославському політ-ізоляторі, а у 1933 р. додатково засуджений до 10 років ув'язнення, місцем смерті вказано Якутію¹⁹. Інших відомостей про дату і місце смерті поки що знайти не вдалось.

Публікація слідчих справ інших діячів автокефальної церкви, зокрема митрополита Василя Липківського порівняно з справами Володимира і Миколи Чехівського є цінним внеском у справу вивчення історії УАПЦ і там знайдено унікальні матеріали, але за рівнем репрезентативності вони поступаються цим двом. Комплексне дослідження цих матеріалів дозволяє значно розширити межі вивчення історії діяльності діячів УНР та УАПЦ.

Актуальність виходу в світ друкованих матеріалів є очевидною. В ситуації, коли, по-перше, активізувалась зацікавленість знищеними сторінками церковної історії України 1920–1930-х рр., коли остаточно було придушено мрії про незалежну церкву і державу. Тільки у 1990-х рр. цілком природним почне виглядати теза про те, що наприклад, священник УАПЦ «БУТВИНЕНКО считал, что деятельность украинской церкви должна быть направлена на внедрение националистических идей в массы, «освобождения» Украины от коммунистов и создание на Украине «самостоятельного» украинского государства». Але під час допитів у 1937 р., які були прямим наслідком засудження діячів УАПЦ в контексті винувального вироку «СВУ» 1930 р., це стало підставою для засудження самого священника Костянтина Бутвиненка до страти. Навіть перегляд його справи у середині 1950-х рр. свідчив, що тогочасна відлига після смерті Й. Сталіна не призвела до скасування вже усталених ідеологічних стереотипів щодо «Спілки визволення України».

¹⁹ Мартирологія Українських Церков... Т. I. – С. 986.

Віднайдені документальні матеріали дозволяють простежити механіку примусової десакралізації як суспільної свідомості українського народу у її багатовіковому вихованні певного ставлення до культових споруд і служителів церкви, так і процес незворотних змін у самоідентифікації священників і єпископів УАПЦ, які після тривалого сидіння у Київській в'язниці слухняно погоджуються на запропоновані слідчим готові формулювання щодо своєї церковної діяльності на кшталт: «являлись участниками украинской контрреволюционной организации церковников, действовавшей под прикрытием автокефальной церкви. По заданию руководящего центра проводили антисоветскую агитацию среди верующих», «вихваляв Гітлера і фашизм» (*У 1937 році — !*), «був організатором таємного центру угруповання церковників» та ін.

Звичайно, залишається і досі остаточно не розв'язаною проблема видобування подібних свідчень і ступінь добровільності власноручних підписів під аркушами сформованої під розстрільну статтю слідчої справи.

Реальними провинями репресованих діячів УАПЦ можна назвати такі, які сьогодні виглядають зовсім в іншому світлі, ніж у запропонованих визначеннях партійно-радянської ідеології. Після зміни визначень щодо діяльності українських урядів 1920-х рр., проблеми визнання борців за свободу України, звинувачення проти священників і єпископів УАПЦ набувають цілком іншого звучання, якщо поміняти інші ярлики радянської доби.

Що таке усталений вираз «антирадянська агітація» також неважко зрозуміти на такому прикладі: «В 1926 году он — Стороженко отрекся от сана епископа и вышел из контрреволюционной организации, прекратив антисоветскую деятельность». Зречення церковного сану і припинення участі в богослужінні і взагалі причетності до церкви — це і є реальний відхід від антирадянської діяльності в контексті даної слідчої справи.

Важливим відкриттям у справі дослідження утворення УАПЦ в 1919–1924 рр. є віднайдення слідчої справи Михайла Мороза (1876–1938) — голови II Всеукраїнської Православної Церковної Ради (1919–1924), організатора українського церковно-визвольного руху в 1920-х рр. голови президії Першого Православного Церковного Собору УАПЦ в м. Києві 14–30 жовтня 1921 р., митрофорного протоієрея УАПЦ. Він відійшов від УАПЦ в 1924 р. через внутрішній конфлікт всередині ВПЦР і перейшов на роботу держслужбовця.

Таким чином, публікація цих документів і введення їх до подальшого наукового опрацювання має на меті уточнення життєписів діячів УАПЦ, зокрема останнього періоду їхньої церковної і громадської діяльності, з'ясування обставин і формальних причин їх заарештування та ув'язнення, обставин та точної дати смерті. Принаймні на сьогодні інших, докладніших свідчень, про більшість з них поки що не виявлено.

Виявлені документальні дані дозволяють переглянути вже усталену періодизацію історії УАПЦ 1921–1930 рр., ретельно з'ясувати причини тих криз,

які мали місце в середовищі УАПЦ у 1920-х рр., наблизитися до розуміння обставин «самоліквідації» УАПЦ в січні 1930 р. та відновлення цієї церкви в грудні 1930 р. на «екстремому» Соборі Української Православної Церкви на чолі з митрополитом Іваном Павловським.

Антицерковна діяльність радянської держави, яку мали реалізовувати на практиці спеціальні відділи ДПУ, була втілена в життя. Проти УАПЦ було запроваджено весь арсенал ведення війни — вербування агентів, отримання, систематизація і аналіз секретних агентурних донесень, запровадження дезінформацій в церковне середовище, використання компромату проти керівників УАПЦ, застосування тиску та шантажу з метою примусової заміни ключових фігур в керівних органах УАПЦ для подальшої розкладницької роботи.

З'ясування таких обставин останнього періоду діяльності УАПЦ дозволяє розкрити ті звинувачення проти радянської влади, які неодноразово звучали в публікаціях українських діячів діаспори, які емігрували за кордон і в своїх публікаціях твердили про розкладницьку діяльність каральних органів в церковному середовищі, але не мали достатньо доказів.

З іншого боку, цей аспект впливів на діяльність УАПЦ слід враховувати при оцінці автентичності змісту документів з керівних органів ВПЦР цього періоду. Зміст прийнятих постанов треба аналізувати з урахуванням впливів з боку чекістів. В методологічному аспекті важливо порівнювати тексти тогочасних партійних постанов щодо церкви та релігії, опублікованих і таємних директив ДПУ щодо церкви і УАПЦ зокрема. Це допоможе глибше зрозуміти мотивацію написання того чи іншого документу, оцінити ступінь впливу карних органів на діяльність УАПЦ тощо.